

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ ΣΤΡΙΦΤΟΥ - ΚΡΙΑΡΑ
Όμότιμης Καθηγήτριας της Α.Β.Σ.Θ.

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΠΟΙΗΣΗ
ΚΑΙ Η ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ

*Ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει τὴν τάση
νὰ λησμονήσῃ ὅτι εἶναι ζῶο προ-
κισμένο μὲ νοημοσύνη, ἐνῶ μπορεῖ
νὰ τοῦ συμβεῖ νὰ λησμονήσῃ ὅτι
εἶναι ζῶο κοινωνικό.*

JEAN ROSTAND

Τὴν ἀνθρώπινη σκέψη ἀπασχολοῦν ἐρωτηματικά ποὺ δὲν εἶναι εὐκολο, συχνὰ οὔτε δυνατὸ, νὰ βροῦν κοινῶς παραδεκτὴ ἀπόκριση. Ἐνα τέτοιο εἶναι πῶς συντελέστηκε — ὅσο ἔχει συντελεστεῖ — ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀλλιώτικα πῶς διαμορφώθηκε ὁ κοινωνικὸς βίος. Σχετικὸ εἶναι καὶ τὸ πολυσυζητημένο πρόβλημα, ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπὸ τὴ φύση του ὄν κοινωνικὸ ἢ μήπως τὸ ἀκαταμάχητο βιολογικὸ ἐνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης τὸν ἀναγκάζει νὰ κοινωνικοποιηθεῖ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἐπιβίωσή του. Τὰ προβλήματα αὐτὰ καὶ ἄλλα σχετικὰ ἀπασχολοῦν φιλοσόφους, κοινωνιολόγους, πολιτικούς, γενικὰ στοχαστές. Ἐνδιαφέρουν καὶ τὸν ψυχολόγο καὶ τὸν παιδαγωγό, γιατί συνδέονται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ συναισθήματος καὶ ἁρμονικῶν σχέσεων τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ περιβάλλον του· γενικότερα μὲ τὸν «ἐξανθρωπισμό» του.

Ἐχουν διατυπωθεῖ διάφορες θεωρίες σχετικὰ μὲ τὸ τόσο σημαντικὸ θέμα τῆς κοινωνικοποίησης τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ ρόλου τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντα στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητας, γιατί ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας κρύβει πεισματικὰ τὸ μυστικὸ της στὰ ἀπροσμέτρητα βάθη τοῦ χρόνου.

Στὸ μικρὸ αὐτὸ μελέτημα θὰ ἀναφερθῶ σύντομα, σ' ἓνα πρῶτο κεφάλαιο, σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τίς πρὶ ἀντιπροσωπευτικῆς αὐτῆς θεωρίας. Ἐτσι θὰ φανεῖ ἡ σημασία ποὺ δίνουν στὸν κοινωνικὸ παράγοντα φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, διανοητές, σὲ μιὰ κοινωνία πού, ἐνῶ εὐαγγελίζεται τὸν ἀνθρωπισμὸ καὶ τὴν εὐημερία, μαστίζεται ἀπὸ τὴν πλεονεξία, τὴ διχόνοια, τὴν ἀλαζονία ὅχι μόνο σὲ περιπτώσεις διαπροσωπικῶν σχέσεων καὶ στὴ ζωὴ μικρότερων καὶ μεγαλύτερων ομά-

δων, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, μὲ ἀνυπολόγιστες συνέπειες γιὰ τὴ μοίρα τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν ¹.

Σ' ἓνα δεῦτερο κεφάλαιο θὰ μὲ ἀπασχολήσῃ ἡ κοινωνικοποίηση ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐμπειρικῆς ἔρευνας πού, μολονότι σχετικῶς νέα, ἔχει πάρει θαυμαστὴ ἀνάπτυξη καὶ ἔχει προκαλέσει ζωηρὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστήμης τοῦ καιροῦ μας καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἐθνολόγων καὶ ἀνθρωπολόγων, τῶν κοινωνιολόγων, τῶν ψυχολόγων. Σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο, τὸ τρίτο, θὰ ἀναφερθῶ σὲ χαρακτηριστικὰ πορίσματα τῆς γενετικῆς ψυχολογίας, πού σὲ συνάφεια μὲ τὰ δεδομένα ἄλλων ἐπιστημῶν μποροῦν νὰ διαφωτίσουν τὸ δύσκολο καὶ πολύπλοκο πρόβλημα τῶν πρώτων ἀρχῶν τῆς κοινωνικοποίησης τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπιλογικὰ θὰ θίξω τὸ πολυδιάστατο τῆς μελέτης τῶν σχετικῶν ζητημάτων.

1. Ἡ κοινωνιστικὴ καὶ ἡ ἀτομικιστικὴ ἀποψη τοῦ προβλήματος τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας

Ὑποστηρίζεται ἡ ἀποψη ὅτι ὁ ἀνθρώπος ἀπὸ τὴ φύση του εἶναι ὄν κοινωνικό, προορισμένο νὰ ζεῖ ζωὴ κοινωνική. Δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ δημιουργήσῃ παρὰ μέσα στὴν ὁμάδα· καὶ αὐτὴ τὸν ἐκφράζει. Τὰ πρόσωπα χρησιμεύουν στὸ ἄτομο σὰν εὐκαιρίες, σὰν κίνητρα γιὰ νὰ βεβαιῶνῃ τὴν παρουσία του καὶ γιὰ νὰ πραγματωθῇ στὰ διάφορα στάδια τῆς ἐξέλιξής του, καθὼς ἡ συμπεριφορὰ του ὑπόκειται σὲ μεταβολὲς ἀνάλογα μὲ τὸ ἐπίπεδο τῆς κοινωνικοποίησής του καὶ μὲ τὶς περιστάσεις. Ὁ ἄ λ λ ο ς, ὅ,τι ὁ Pierre Janet κάλεσε socius, ἀποτελεῖ γιὰ τὸν ἀνθρώπο τὴν ἀπαραίτητη παρουσία, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι πάντα ἐκδηλῇ. Καὶ τὰ μεγάλα ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πολιτισμός, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ κοινωνικὸ δημιούργημα ².

Αὕτὴ εἶναι ἡ κοινωνιστικὴ ἀποψη. Ὑποστηρίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τοὺς σύγχρονους κοινωνιολόγους καὶ σοσιαλιστές. Καὶ ὁ Emile Durkheim, ἀπὸ τοὺς κύριους ἰδρυτὲς τῆς γαλλικῆς κοινωνιολογικῆς σχολῆς, πιστεύει ὅτι τὸ ἄτομο ἀντλεῖ τὴν ἀξία του ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ δὲν ὑφίσταται παρὰ μόνο χάρις στοὺς ἄλλους καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους. Αὕτὴ ἡ ἐξάρτηση ἀρχίζει ἀπὸ τὴν παιδικὴ ἡλικία καὶ συνεχίζεται κάτω ἀπὸ διάφορες μορφές σὲ ὅλη τὴ

1. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει ἀπὸ ψυχολογικὴ ἀποψη ἡ κρίση στὶς διεθνεῖς σχέσεις εἶναι ὅτι στὸ 18ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἐφαρμοσμένης Ψυχολογίας (Montréal, Ἰούλιος 1974) ὁργανώθηκε Συμπόσιο μὲ τὸν τίτλο «Ὁ ρόλος τῆς ψυχολογίας στὴ βελτίωση τῶν διεθνῶν σχέσεων». Βλ. καὶ σχετικὴ εἰσήγησις: J. - Fr. Le Ny, Psychologie et politique dans les relations internationales. (Bull. de Psychologie) 16-17 (1974-1975), σ. 742 - 745.

2. Πρβλ. καὶ H. Wallon, Le rôle de l'«Autre» dans la conscience du «Moi». (The Egyptian Journal of Psychology) 1 (1946), σ. 9 (ἡ σελ. ἀπὸ ἀνάτυπο).

διάρκεια τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἡ συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς κοινότητος. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μὲ τὶς ἰδέες, τὶς ἰδεολογίες καὶ γενικὰ μὲ ὅ,τι ἐκφράζεται μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὸ συναίσθημα. Τίποτα δὲν εἶναι προσωπικό· ὅλα ἔχουν κοινωνικὴ ἀποκλειστικῶς προέλευση³.

Καὶ ἄλλοι στοχαστές, λιγότερο ἢ περισσότερο ἐλαστικοί, θέλοντας νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν ψυχικὸ καὶ τὸν κοινωνικὸ βίον, εἶναι ὑπέρμαχοι κοινωνιστικῶν θεωριῶν. Ὁ Γάλλος κοινωνιολόγος Maurice Halbwachs, ποὺ ἀσχολήθηκε περισσότερο μὲ τὴ μελέτη ψυχολογικῶν φαινομένων ἀπὸ κοινωνιολογικὴ σκοπιά, ὑποστηρίζει τὸν κοινωνικὸ χαρακτήρα τῆς μνήμης, σὰν λειτουργίας ποὺ ἀποθησαυρίζει τὴν ἀτομικὴ καὶ τὴν παραδοσιακὴ ἐμπειρία, τοποθετώντας τὶς ἀναμνήσεις σὲ κοινωνικὰ πλαίσια⁴. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ ἀναμνήσεις μας συνδέονται πάντα μὲ γεγονότα ποὺ σημαδεύουν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, ὅπως εἶναι γιορτὲς καὶ ἄλλες κοινωνικὲς ἐκδηλώσεις, καθὼς καὶ μὲ τὰ πρόσωπα ποὺ ἐπικοινωνήσαμε κατὰ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Ὁ ἴδιος ὁ Halbwachs, στὸ ἔργο του «Les causes du suicide» (1930), συσχετίζει τὴν αὐτοκτονία μὲ τὴν ἀπομόνωση.

Καὶ ὁ Charles Blondel⁵, θέλοντας νὰ δείξει πόσο βαθιὰ ἐπηρεάζονται οἱ ψυχικὲς λειτουργίες, ὅπως ἡ μνήμη, ἀλλὰ καὶ γενικότερα ὁ ψυχικὸς βίος, ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ παράγοντα, ἀναφέρεται σὲ προσωπικὲς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς τοῦ ἡλικίας ποὺ τοῦ εἶχαν προξενήσει ἐντύπωση καὶ ποὺ ἔρχονταν ἀργότερα στὴν ἐπιφάνεια σὲ ἀνάλογα μεταγενέστερα κρίσιμα γεγονότα. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τοῦ στρατηγοῦ Boulanger ποὺ μὲ τὴ στρατοκρατικὴ καὶ αὐταρχικὴ του πολιτεία εἶχε προκαλέσει σφοδρὲς ἀντιδράσεις καὶ ἀναταραχὴ στὸ δημόσιο βίον τῆς Γαλλίας. Ὁ ἄνθρωπος, κατὰ τὸν Blondel, εἶναι στενὰ δεμένος μὲ τὸ περιβάλλον του. Γι' αὐτὸ ὅ,τι χαρακτηρίζομε ὡς βούληση, ὡς συνειδητὴ ἐνέργεια, δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ ἀποτέλεσμα κοινωνικῆς διαπαιδαγώγησης καὶ συντελεῖται μέσα στὰ πλαίσια τῶν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν νόμων⁶. Μόνο στίς παθολογικὲς περιπτώσεις τοῦ αὐτισμοῦ ἢ ἀποξένωση ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον εἶναι ἀπόλυτη, γιατί τὸ ἄτομο δὲν μπορεῖ νὰ προσαρμοστεῖ στὴν κοινὴ λογικὴ. Ἔτσι κατὰ τὴν κοινωνιστικὴ ἀποψή καὶ ὅταν ἀκόμα νομίζει ὅτι εἶναι ἀπόλυτα ἐλεύθερο τὸ ἄτομο καὶ πάλι δεσμεύεται ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς ἐπιταγές, γραπτές ἢ ἄγραφες.

3. Τὶς θέσεις του αὐτὲς ὁ Durkheim τὶς ὑποστήριξε καὶ ἄλλοι, ἀλλὰ ἰδίως στὴ βασικὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (1893) μὲ τὸν τίτλο: *La division du travail social*. Paris, Alcan, 1902.

4. M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris, Alcan, 1925.

5. Ch. Blondel, *Introduction à la vie collective*. Paris, Colin, 1928 [1946].

6. Ὁ Blondel γράφει χαρακτηριστικά: «Βούληση καὶ λόγος (νόηση) εἶναι τὰ δύο θαυμάσια δῶρα ποὺ ἡ κοινωνία ἀπόθεσε στὸ λίκνο μας». Ch. Blondel, *Les volitions* (Appendice). Στὸ: *Nouveau Traité de Psychologie* (G. Dumas, ἐκδ.), τόμ. VI, σ. 359.

Ἡ ἀντίθετη ἀποψη εἶναι ἡ ἀτομικιστική. Ὁ ἄνθρωπος, πιστεύουν οἱ ὑπέρμαχοι τοῦ ἄκρου ἀτομικισμοῦ, εἶναι μόνος καὶ μοναδικός, κλεισμένος στὸν ἑαυτό του. Γι' αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ δημιουργήσει πραγματικούς δεσμούς. Ἡ ἐπικοινωνία του μὲ τοὺς ἄλλους εἶναι συμβατική καὶ ἐπιφανειακή.

Ἡ θεωρία αὕτη διαφαίνεται ἤδη στοὺς κυνικούς φιλοσόφους στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Τὴ βρίσκομε ὡς ἓνα σημεῖο καὶ στὸ Ρουσσώ, πολιτικὸ φιλόσοφο καὶ παιδαγωγό, ποὺ δὲν πιστεύει στὴν ἀγαθοποιὸ ἐπίδραση τῆς κοινωνίας. Ὁ ἄνθρωπος, ὑποστηρίζει, βγαίνει ἀγαθὸς ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ Πλάστη· χαλάει στὰ χέρια τῶν ἀνθρώπων. Γι' αὐτὸ ὁ Αἰμίλιος πρέπει ν' ἀναπτυχθεῖ κοντὰ στὴ φύση μὲ τίς δικές του δυνάμεις, αὐτόνομα, μακριὰ ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἐνῶ ὅμως στὸν «Αἰμίλιο», τὸ περίφημο παιδαγωγικὸ μυθιστόρημά του, ὁ Ρουσσώ δέχεται ἄκρος ἀτομικιστής, στὸ «Contrat social», ποὺ εἶναι τὸ εὐαγγέλιο τῶν ἀνθρώπων δικαιομάτων καὶ κλείνει ὅλη τὴ φιλοσοφία τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, δέχεται ἀπόλυτα κολλεκτιβιστής. Ὑποστηρίζει στὸ ἔργο του αὐτὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ βγοῦν ἀπὸ τὴ μόνωση καὶ νὰ συμπήξουν κοινωνία ἔπρεπε ἀναγκαστικά νὰ παραιτηθοῦν ἀπὸ τὰ δικαιώματά τους, ποὺ εἶναι ἀπεριόριστα καὶ θὰ ἔκαναν τὴ συμβίωσή τους ἀδύνατη. Ἔτσι ἡ κοινωνία σὰ σύνολο εἶναι ἀναγκασμένη νὰ ἐπιβάλλει στὰ ἄτομα περιορισμούς⁷. Πολλοὶ στίς ιδέες τοῦ Ρουσσώ βρίσκουν κάποια ἀντινομία. Ἡ ἀντινομία αὕτη — ἂν μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν τέτοια — θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ μᾶλλον στὸ ἀνήσυχο πνεῦμα του, τὰ πάθη του καὶ τὰ γεμάτα περιπέτειες νεανικά του χρόνια. Ὁ ἔντονος συναισθηματικὸς του κόσμος καὶ ὁ ἐγωκεντρικὸς χαρακτήρας του ἔκαναν τὸ Ρουσσώ ἀτομικιστὴ· ὁ ὀρθὸς λόγος ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά τὸν ὀδηγοῦσε στὴν παραδοχὴ μιᾶς ὀργανωμένης πολιτείας ποὺ ἀναγκαστικά βάζει φραγμούς στὴν ἀδέσμευτη ἐκδήλωση ὅλων τῶν προσωπικῶν τάσεων καὶ τῶν παθῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄκρες ἀτομικιστικὲς ἀντιλήψεις ἔχουν ὑποστηρίξει καὶ ὀρισμένοι ὑπαρξιστές. Ὁ Jean - Paul Sartre δίνει μεγάλες διαστάσεις στὰ δικαιώματα τῆς ἀτομικότητας, ποὺ συχνὰ μένει στὸ περιθώριο τῆς ἱστορίας. Ἡ περίφημη ἀρχὴ του «L'existence précède l'essence» ἔχει τὸ νόημα ὅτι ἡ βαθύτερη οὐσία τοῦ ἀτόμου, ἡ προσωπικότητά του, δὲν ἀποτελεῖ γιὰ τὸ ἄτομο προορισμό. Προηγεῖται ἡ ὑπαρξή, ἡ ζωὴ, ποὺ μπορεῖ νὰ τὴ διαθέτει ὁ καθένας ὑπεύθυνα κατὰ τὴν ἀπόλυτη κρίση του. Κατὰ τὸ Sartre ὁ ἄνθρωπος εἶναι καταδικασμένος νὰ εἶναι ἐλεύθερος. Πρέπει ὅμως νὰ σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ θέσεις τοῦ Sartre τοῦ ἄκρου ἀτομικισμοῦ, ποὺ τοῦ ἐνέπνευσαν ἔργα ὅπως «Ἡ ναυτία» (1938), ἀλλάζουν μὲ τὴν ἐμπειρία τοῦ δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Ἔτσι ὁ Sartre στρέφεται

7. Οἱ ιδέες του αὐτές, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος, ποὺ ὁ Ρουσσώ τὴ στηρίζει σὲ κοινωνικὴ ἀνάγκη, ἀναπτύσσονται στὸ ἔργο του Discours sur l'origine de l'inégalité (1755).

ἀπὸ τὸ ἄτομο καὶ τὸν ἀτομικισμό πρὸς τὸ σοσιαλισμὸ καὶ πρὸς γενικότερες κοινωνιστικὲς ἀντιλήψεις, ποὺ τὶς ἐφαρμόζει καὶ σὰν τρόπο ζωῆς καὶ δράσης, ἀλλὰ καὶ στὸ θεωρητικὸ τοῦ ἔργου «Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου» (1960).

Ὁ ἄκρος ἀτομικισμὸς ἀποτελεῖ τὴ σημαία τοῦ ἀναρχισμοῦ, ποὺ δὲν ἀναγνωρίζει δεσμοὺς καὶ ὑποχρεώσεις ποὺ βάζουν φραγμοὺς στὴν ἐλεύθερη καὶ ἀνεμπόδιστη ἔκφραση τῆς ἀτομικότητος. Ὁ Henri Wallon, σὲ μιὰ λεπτὴ ἀνάλυση τοῦ θέματος, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄκρος ἀτομικισμὸς ὁδηγεῖ στὸν αὐταρχισμό, ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ὑπερτροφίας ποὺ μπορεῖ νὰ προσλάβει τὸ ἐγώ, ὅπως συμβαίνει στὰ δικτατορικὰ καθεστώτα, τὸ χιτλερισμὸ καὶ τὰ ὑποκατάστατά του⁸.

Πολλὰ μπορεῖ νὰ μᾶς διδάξει καὶ μιὰ ἀντικοινωνικὴ στὴ βάση της θεωρία ἑνὸς μεγάλου νεώτερου στοχαστῆ, παρὰ τὶς ἀκρότητες ποὺ παρουσιάζει. Ὁ Freud ὑποστήριξε ὅτι ὑπάρχει βασικὸς διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὸ ἄτομο. Κατὰ τὸν ἴδιο ἡ φύση τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀντικοινωνικὴ. Ἐργὸ τῆς κοινωνίας εἶναι νὰ τὸ τιθασέψει. Ἡ κοινωνία, κατὰ τὸ Freud, εἶναι ἓνα ἄθροισμα ἀπὸ ἄτομα ποὺ βρίσκονται ἀνάμεσό τους σὲ ἐμπόλεμη κατάσταση. Ἐφαρμόζοντας τὴ θεωρία τοῦ τῆς Sublimierung θέλει νὰ δείξει πῶς μὲ τὴν ἐπίδραση τῆς κοινωνίας καὶ μὲ τὸν πολιτισμὸ τὰ πρωτόγονα ἔνστικτα ἐκλεπτύνονται καὶ γίνονται κοινωνικῶς χρήσιμα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη αὐτή, ὅσο ὑψηλότερο εἶναι τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ἑνὸς λαοῦ τόσο λιγότερο τὰ ἄτομα μποροῦν νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ βαθύτερά τους ἔνστικτα, ἐξαιτίας τῶν περιορισμῶν ποὺ ἐπιβάλλει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ τόσο συχνότερα τὰ ἄτομα αὐτὰ ὁδηγοῦνται στὴ νεύρωση. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα ποὺ κατορθώνουν νὰ δύνουν διέξοδο στὰ ἔνστικτά τους μὲ τὸ μηχανισμό τῆς ἐξιδανίκευσης. Τότε βλέπομε νὰ δημιουργοῦνται ἔργα τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης καὶ νὰ ἀναπτύσσονται αἰσθήματα φιλίας, ἀγάπης, γενναιοδωρίας, ἀλληλεγγύης, αὐτοθυσίας κ.τ.δ. Κατὰ τὸ Freud ὅλα αὐτὰ τὰ αἰσθήματα, ποὺ εἶναι θετικὰ γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ἐπικοινωνία, εἶναι δευτερογενῆ. Τὰ πρωτογενῆ, τὰ ἔνστικτα, εἶναι ὅλα ἀρνητικά.

Ἡ θεωρία αὐτὴ τοῦ Freud παρὰ τὶς ἀκρότητές της περιέχει καὶ βαθύτερες ἀλήθειες, ὅπως ὅλο ἄλλωστε τὸ ἔργο τοῦ μεγάλου αὐτοῦ στοχαστῆ καὶ ἀτόμου τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Εἶναι γνωστὲς ἀπὸ διάφορα τραγικὰ περιστατικὰ περιπτώσεις κανιβαλισμοῦ, ὅπου ὁδηγήθηκαν ἄτομα ἀπὸ τὸ παντοδύναμο ἔνστικτο τῆς αὐτοσυντήρησης καὶ τὸ βασανιστικὸ αἶσθημα τῆς πείνας. Καθημερινὰ ἐπίσης παρακολουθοῦμε στὸν τύπο φρικτὰ ἐγκλήματα ποὺ ἔχουν κίνητρα σεξουαλικά, οἰκονομικά, πολιτικά. Ἐπειτα διερωτᾶται κανεὶς ποιά

8. H. Wallon, Etude psychologique et sociologique de l'enfant. (Enfance) 3-4 (1959), σ. 302-304.

ἐξήγηση μπορεῖ νὰ δοθεῖ στὴν ἀπάνθρωπη σκληρότητα καὶ τῇ βίᾳ, καθὼς ἐκδηλώνονται σὲ ἐμπόλεμες καὶ σὲ ἄλλες ἀνώμαλες καταστάσεις σ' ἓναν κόσμον οὗ κυριαρχεῖ ἡ δίψα γιὰ ἐπικράτηση; Πικρὴ εἶναι ἡ πείρα τοῦ ἀνθρώπου τοῦ καιροῦ μας.

Καὶ στὴ λογοτεχνία, τὸ θέατρο, τὸν κινηματογράφο, γενικὰ στὴν τέχνη, βρίσκουμε ἀπαισιόδοξες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γιὰ τὶς δυνατότητες ποὺ ἔχει νὰ καταπνίξει τὰ πρωτόγονα ἐνστικτὰ ποὺ τὸν κυριεύουν, παρὰ τὸ ἐπίστωμα τοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ γι' αὐτὸν εἶναι τόσο ὑπερήφανος.

2. Ἡ κοινωνικοποίηση ἀπὸ ἐρευνητικὴ σκοπιὰ

Ἄν ἀφήσουμε ἄκρες θέσεις ποὺ διατυπώνονται δογματικὰ καὶ δοῦμε πῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀντιμετωπίζει τὸ θέμα τῆς κοινωνικοποίησης, θὰ μπορέσουμε ἴσως νὰ καταλήξουμε σὲ συμπεράσματα ποὺ νὰ μᾶς κάνουν πιὸ αἰσιόδοξους, γιατί θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ καταλάβουμε τὸν εὐεργετικὸ ρόλο ποὺ μποροῦν νὰ παίξουν δυνάμεις τοῦ περιβάλλοντος, ὅταν χρησιμοποιοῦνται κατάλληλα.

Ἐθνολογικὲς, παλαιοντολογικὲς καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐρευνες, ποὺ ἀναφέρονται στὰ προϊστορικὰ χρόνια καὶ στηρίζονται σὲ πολῦτιμα σπηλαιολογικὰ καὶ ἀνθρωπολογικὰ εὐρήματα, βρίσκουν ἐντυπωσιακὰ ἀχνάρια, ποὺ δείχνουν κοινωνικὴ ζωὴ, ὑποτυπώδη βέβαια, πολὺ βαθιὰ μέσα στὸ χρόνο. Ἔτσι ἡ ἐπιστῆμη ἀπὸ τὴ σκοπιὰ αὐτὴ ζητεῖ νὰ διαλευκάνει πῶς ὁ *homo sapiens*, ὁ ἀπώτερος ἐκεῖνος πρόγονός μας, μπόρεσε νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὰ ἄλλα ζωικὰ εἶδη — ποὺ μ' αὐτὰ ἔχομε κοινούς ἀπώτατους προγόνους — καὶ νὰ συγκροτήσει σιγὰ - σιγὰ μικρότερες καὶ στὴ συνέχεια μεγαλύτερες καὶ καλύτερες ὁργανωμένες κοινότητες, ὥστε νὰ γίνῃ ὁ κυρίαρχος τοῦ πλανῆτη.

Οἱ κοινωνιολόγοι ἐξ ἄλλου, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ἀνθρωπολόγοι, μελετοῦν τὴν κοινωνικοποίησιν δίνοντας πρωταρχικὴ σημασίαν στὴν κοινωνικὴ ὁψη τοῦ προβλήματος. Ἐνδιαφέρονται δηλαδὴ κατὰ κύριο λόγο γιὰ τὴ συγκρότηση, τὴ διατήρησιν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τῆς κοινωνίας. Γι' αὐτὸ ἐξετάζουν πῶς τὸ ἄτομον ἀπὸ ἀπλῶς βιολογικὴ ὑπαρξὴ μπορεῖ νὰ γίνῃ ἓνα πρόσωπον, κατάλληλον νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ ἔργα ποὺ ἀπαιτεῖ ἡ ζωὴ μέσα στὴν κοινωνίαν, ὥστε νὰ πραγματοποιοῦνται οἱ σκοποὶ τῆς τελευταίας.

Οἱ ψυχολόγοι τέλος ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὶς ἀνάγκες του καὶ ἐρευνοῦν πῶς καὶ κάτω ἀπὸ ποιοὺς ὁρους διαμορφώνεται ἡ προσωπικότης, περνώντας ἀπὸ διάφορα στάδια, ὥστε νὰ ἀποκτήσῃ τὶς συνήθειες τῆς ὁμάδας στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ εἰδικότερα νὰ διαμορφώσῃ τοὺς τύπους ἐκείνους συμπεριφορᾶς ποὺ θὰ τοῦ ἐπιτρέψουν νὰ προσαρμοστεῖ στὴν κοινωνίαν. Παρατηρήσεις καὶ πορίσματα τῆς γενετικῆς ψυχολογίας ποὺ ἀναφέρονται στὶς πρῶ-

τες ἀντιδράσεις τοῦ βρέφους πού μπορεῖ νὰ δηλώνουν ψυχικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον του παρουσιάζουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Ἡ διαφορετικὴ ὀπτική γωνία ἀπὸ τὴν ὁποία κοινωνιολόγοι καὶ ἀνθρωπολόγοι ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καὶ οἱ ψυχολόγοι ἀπὸ τὴν ἄλλη ἐρευνοῦν τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικοποίησης δὲν ἀντιστρατεύονται ἢ μιὰ τὴν ἄλλη, ἀλλὰ ἀντίθετα συμπληρώνονται ἀμοιβαίως καὶ συντελοῦν σὲ μιὰ πληρέστερη καὶ πιὸ ὁλοκληρωμένη μελέτη τοῦ θέματος⁹.

Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικοποίησης πολὺτιμα στοιχεῖα μπορεῖ νὰ προσφέρει στὴν ἐρευνα γιὰ γόνιμες συγκρίσεις μὲ τὸν ἄνθρωπο ἕνας ἐπιστημονικὸς κλάδος πού μελετᾷ τὴ διαγωγή σὲ ἀπλούστερες καὶ πιὸ στοιχειώδεις μορφές ζωῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν ψυχολογία τῶν ζώων ἢ συγκριτικὴ ψυχολογία. Τὰ πορίσματα ἀπὸ πλούσιες παρατηρήσεις καὶ πειραματισμούς σὲ ζῶα ἀπὸ φυσιολόγους, βιολόγους, ψυχολόγους (Iwan Pavlov, E. L. Thorndike, Lloyd Morgan, Wolfgang Köhler, Konrad Lorenz, N. Tinbergen, Paul Guillaume κ.ἄ.π.) ἔχουν ἀνοίξει νέους δρόμους στὴν ψυχολογικὴ ἐρευνα καὶ ἔχουν διαφωτίσει πολλὰ προβλήματα τῆς ἀνθρώπινης γενικότερα συμπεριφορᾶς καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο πού συντελεῖται ἡ ἐξέλιξη τοῦ νέου ἀνθρώπου.

Συνοπτικὰ μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ὅτι οἱ βασικὲς πηγές ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ ἐρευνα μπορεῖ νὰ ἀντλήσει στοιχεῖα γιὰ τίς πρῶτες ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης ἐπικοινωνίας καὶ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ κοινωνικοῦ συναισθήματος εἶναι: τὰ εὐρήματα καὶ οἱ παρατηρήσεις ἀπὸ ἐθνολογικὲς, σπηλαιολογικὲς καὶ ἄλλες σχετικὲς ἐρευνες· τὰ πορίσματα ἀπὸ συγκριτικὲς ἐρευνες ἀνάμεσα στίς κοινωνίες ζώων καὶ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία· τὰ πορίσματα τῆς γενετικῆς ψυχολογίας πού ἀναφέρονται στίς πρῶτες ἐνδείξεις στὴ συμπεριφορὰ τοῦ βρέφους πού δηλώνουν συναισθηματικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Στίς τελευταῖες αὐτὲς ἐρευνες βασιζόμαστε κατὰ κύριο λόγο στὴ σύντομη μελέτη γιὰ τὴν κοινωνικοποίηση τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς πού ἐπιχειροῦμε ἐδῶ καὶ συμπληρωματικὰ μόνο θὰ ἀναφερθοῦμε σὲ παρατηρήσεις χαρακτηριστικὲς ἀπὸ

9. Τίς διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες — ἀπὸ μεθοδολογικὴ καὶ ἀπὸ ἄλλες ἀπόψεις — πού μελετᾶται τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικοποίησης μπορεῖ νὰ δεῖ ὁ μελετητὴς καὶ στὰ ἀκόλουθα ἔργα: *E. H. Erikson*, *Childhood and society*. New York, Norton, 1950 (ἐδῶ ἐξετάζεται ἡ διαδικασία τῆς ἐξέλιξης ἀπὸ ψυχαναλυτικὴ σκοπιά σὲ διαφορετικὰ πολιτιστικὰ καὶ κοινωνικὰ περιβάλλοντα). - *C. Kluckhohn*, *H. A. Murray* καὶ *D. M. Schneider*, *Personality in nature, society and culture*. New York, Knopf, 1953. - *Fr. Elkin*, *The child and society. The process of socialization*. New York, Random House Inc., 1960. - *O. G. Brim* καὶ *S. Wheeler*, *Socialization after childhood* (εἰδικότερα τὸ κεφ. «Socialization through the life cycle»). New York, Russel Sage, 1966. - *P. Mussen*, *Early socialization: Learning and identification*. Στὸν τόμο: *G. Mandler* κ.ἄ., *New directions in Psychology*, III. New York, Holt - Rinehart - Winston, 1967.

τις κοινωνίες τῶν ζώων. Δεδομένα ἀπὸ ἐθνολογικὲς καὶ παλαιοντολογικὲς ἔρευνες δὲ θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Αὐτὰ εἶναι ἰδιαίτερα χρήσιμα γιὰ τὴ μελέτη τῆς προϊστορίας καὶ τῆς δομῆς τοῦ καθόλου κοινωνικοῦ βίου.

Ἄλλὰ ἄς δοῦμε ἀπὸ πῶς κοντὰ τί εἶναι κοινωνικοποίηση καὶ πῶς συντελεῖται.

Μὲ τὸν ὅρο *κοινωνικοποίηση* οἱ κοινωνικοὶ ψυχολόγοι, ἐννοοῦν μιὰ διαδικασία ποὺ κάνει τὸ ἄτομο ἱκανό, περνώντας ἀπὸ διάφορα στάδια, νὰ ἐνταχθεῖ στὴ ζωὴ τῆς ομάδας. Ἡ διαδικασία αὕτη, ὅπως καὶ ὅλη ἡ διαδικασία τοῦ φαινομένου τῆς ἐξέλιξης, ποὺ ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ὥριμη ἡλικία, εἶναι μακρόχρονη καὶ ἐξαρτᾶται ἀπὸ πολλοὺς παράγοντες, βιολογικοὺς, συγκινησιακοὺς, ψυχολογικοὺς, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος¹⁰. Ὅλοι αὗτοι οἱ παράγοντες εἶναι καθοριστικοὶ γιὰ τὸ ἐπίπεδο κοινωνικῆς ὀριμότητος ποὺ θὰ φτάσει τὸ ἄτομο. Μὲ τὴ διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης μαθαίνει ὁ ἄνθρωπος τὸν τρόπο καὶ τοὺς κανόνες ποὺ διέπουν τὴ ζωὴ τῆς ομάδας καὶ οἰκειώνεται τὴ νοοτροπία τῆς πρῶτα στὴν οἰκογένεια καὶ ἀργότερα στὸ σχολεῖο καὶ σὲ λιγότερο οἰκία κοινωνικὰ συστήματα. Ἐτσι ἀναπτύσσεται βαθμιαίως στὸ ἄτομο τὸ πνεῦμα τοῦ *εμεῖς* καὶ τῆς συνεργασίας, ὥστε νὰ λειτουργεῖ μέσα στὰ πλαίσια τῆς ομάδας καὶ νὰ συντελεῖ στὴν ἐπίτευξη τῶν σκοπῶν της, χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται νὰ ἐκφράζει τὴν ἰδιοτυπία του καὶ νὰ πραγματώνεται στὴν προσωπικὴ του ὑπόσταση. Μποροῦμε δηλαδὴ νὰ ποῦμε ὅτι μὲ τὴν κοινωνικοποίηση πραγματοποιεῖται ἡ ἐνσωμάτωση τοῦ ἀτόμου στὴν ομάδα μὲ τρόπο ἐποικοδομητικὸ καὶ γιὰ τὸ ἄτομο καὶ γιὰ τὴν ομάδα¹¹.

Ἦδη ὁ W. McDougall, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ μεγάλη ἀγγλοσαξωνικὴ σχολὴ τῶν ἀνθρωπολόγων καὶ ψυχολόγων (Galton, Morgan, Thorndike, Yerkes) καὶ θεωρεῖται ὁ θεμελιωτὴς τῆς κοινωνικοψυχολογικῆς ἔρευνας τῶν ἐνστικτων, ὑποστήριξε ὅτι ὑπάρχει στὸν ἄνθρωπο ἓνα ἐνστικτο ποὺ χαρακτηρίζεται ὡς *πρωτογενὴς ἐπαφή* (contact) μὲ τὸν ἄλλο¹². Αὐτὸ ἀπο-

10. Πρβλ. καὶ Αἰκ. Στριφτοῦ-Κριαρά, *Ψυχοτεχνική. Προβλήματα ἀτομικῶν διαφορῶν. Θεσσαλονίκη - Ἀθήναι*, Ἐκδ. Σάκκουλα, 1968 (εἰδικὰ τὸ κεφ. «Παράγοντες τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν», σ. 39-50). Οἱ παράγοντες ποὺ εἶναι καθοριστικοὶ γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου θὰ μὲ ἀπασχολήσουν εἰδικότερα σὲ ἄλλο δημοσίευμα.

11. Πρβλ. καὶ Ch. Bühler, *Psychologie im Leben unserer Zeit*. München - Zürich, 1962 (εἰδικὰ τὸ κεφ. «Das Individuum und die Gesellschaft», σ. 311 κ.έ.).

12. Τὶς θεωρίες τοῦ ὁ McDougall πάνω στὴν ψυχολογία τοῦ ἐνστικτοῦ τις ἔχει ἐκθέσει στὰ ἀκόλουθα κυρίως ἔργα του: *An introduction to social psychology* (London, Methuen, 1908). — *Psychology, The study of behaviour* (1912). — *Outline of psychology* (1923), καθὼς καὶ στὴ μελέτη του *The use and abuse of instinct in social psychology*. (Journ. of Abnormal and Social Psychology) XVI (1922), σ. 285 κ.έ. — Πρβλ. καὶ J. C. Flugel, *A hundred years of psychology*. London, Methuen [1964], σ. 228 κ.έ.

τελεῖ τὴν πρώτη ὕλη, τὸ υπόβαθρο γιὰ νὰ ἀναπτυχθεῖ τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα, ὥστε τὸ ἄτομο νὰ προσαρμοστεῖ στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτιστικὸ περιβάλλον του, νὰ τὸ οἰκiewθεῖ. Καὶ ἡ γλώσσα, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ σημαντικὸ μέσο ἑκφρασης καὶ ἐπικοινωνίας, εἶναι ἀποτέλεσμα ἑνὸς κοινωνικοῦ ἐνστίκτου¹³. Κάτι παρόμοιο μὲ τὸν McDougall ὑποστηρίζει ὁ Henri Wallon, ὅταν γράφει ὅτι τὸ ἄτομο εἶναι κοινωνικὸ ὄχι ἀπὸ ἐξωτερικὲς συγκυρίες, ἀλλὰ ἀπὸ μιὰν ἐνδόμυχην ἀνάγκη· γι' αὐτὸ εἶναι στὴ βαθύτερη οὐσία του κοινωνικὸ¹⁴.

Τὸ ἐνστικτὸ τῆς κοινωνικῆς ἐπαφῆς, αὐτὴ τὴν ἐνδόμυχην ἀνάγκη, βιολόγοι καὶ μελετητὲς τοῦ περιβάλλοντος τὴ βρίσκουν καὶ στὸ βασίλειο τῶν ζώων. Ἔχουν γίνει ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις σὲ κοινότητες ἀπὸ μέλισσες, ἀπὸ μερμήγκια, ἀπὸ σφήκες, στὸν κόσμον τῶν πουλιῶν καὶ τῶν θηλαστικῶν, ὅπου παρατηρεῖται συχνὰ ζωὴ ὁμαδική μὲ τὰ παρεπόμενά της, ὅπως ρόλοι ἡγετικοί, σύμπραξη γιὰ κοινὴ ἄμυνα, καταμερισμὸς ἔργων κ.τ.δ.

Καὶ στὲς κοινωνίες τῶν ζώων, ὅπως καὶ στὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων, ὑπάρχουν ἄτομα ποὺ ζοῦν ὁμαδικὴ ζωὴ καὶ κάνουν ὁμαδικὲς ἐνέργειες — ἀποδημητικὰ πουλιά, κοπάδια θηλαστικῶν κ.τ.λ. —, ὅπως ὑπάρχουν ζῶα, πού, ἐνῶ τὸν περισσότερον χρόνον κάνουν βίον μοναχικόν, ἔρχονται σὲ ἐπικοινωνία μὲ τὸ θῆλυ, ποὺ ζεῖ μέσα στὴν ἀγέλη, ἀπομονώνοντάς το, μόνον στὴν περίοδο τῆς ἀναπαραγωγῆς.

Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες καὶ διδακτικὲς εἶναι συγκριτικὲς παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέρονται στὴ δομὴ τῶν κοινωνιῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ στὸ ἄλλο ζωικὸ βασίλειον. Σὲ τέτοιες συγκρίσεις στηρίζεται ἡ σύγχρονη βιολογία ἀποδείξει ὅτι ὁ ἄνθρωπος προέρχεται ἀπὸ κοινούς ἀπώτατους προγόνους μὲ ἄλλα εἴδη τοῦ ζωικοῦ βασιλείου. Οἱ σχετικὲς ἔρευνες εἶναι ἰδιαίτερα διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν καθόλου δομὴ τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας¹⁵. Πάντως ἐκεῖνο ποὺ ἔχει συντελέσει ὥστε ἡ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων νὰ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν ἄλλων ζωικῶν εἰδῶν εἶναι ἡ πνευματικὴ δομὴ τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους, ποὺ συντελέστηκε, ἄγνωστο πότε καὶ μὲ ποιὲς μυστηριώδεις μεταλλαγές, μέσα στὰ βάθη τοῦ χρόνου. Τὸν πρῶτον ρόλον σ' αὐτὴ τὴ διαφοροποίηση καὶ τὴν καταπληκτικὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἀνθρώπινου εἴδους ἔπαιξε τὸ χέρι, ὅταν τὸ πρωτόγονον ἐκεῖνον ὄν κατόρθωσε νὰ τὸ χρησιμοποιοῖ σὰν ἐργαλεῖον καὶ νὰ ἀποκτήσῃ δεξιότητά. Ἔτσι μέσα στὴν πορεία τοῦ χρόνου μπό-

13. Γιὰ τὴν ψυχогένεσιν τῆς γλώσσας καὶ τὴν κοινωνικὴν τῆς σημασίαν βλ. καὶ *M. Pradines, Traité de psychologie générale*, τόμ. II (1), τὸ κεφ. «Psychogénèse du langage». Paris, P.U.F., 1946.

14. *H. Wallon, Psychologie et éducation de l'enfance. (Enfance)* 3-4 (1959), σ. 284.

15. Βλ. καὶ *M. Prenant, Rapport entre animaux et sociétés animales. (Encyclopédie Française)*, τόμ. VIII, La vie mentale, 8· 26-7 κ.έ., Librairie Larousse, 1938.

ρεσε ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐπινοήσῃ σύμβολα καὶ νὰ ἀναπτύξῃ τὸ βασικότερο μέσο ἐπικοινωνίας, τὸ λόγο, ποὺ ἀποτελεῖ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴ δημιουργία κοινωνίας μὲ νομικὴ ὑπόσταση ποὺ νὰ στηρίζεται σὲ θεσμούς.

3. Ἡ συμβολὴ τῆς γενετικῆς ψυχολογίας στὴν ἐρευνα τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνικοποίησης

Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κοινωνικοῦ συναισθήματος καὶ γενικότερα μὲ τὴν ὅλη διαδικασία τῆς κοινωνικοποίησης ἔχει ἀσχοληθεῖ ἡ γενετικὴ ψυχολογία. Ἐρευνητὲς ὅπως ὁ Henri Wallon, ὁ Paul Guillaume, ὁ Jean Piaget, ἡ Charlotte Bühler, ἡ Hildegard Hetzer, ὁ Arnold Gesell, ὁ René Spitz, γιὰ νὰ περιοριστῶ σὲ μερικοὺς μόνο ἀπὸ τοὺς πρὶν γνωστὺς στὸν τομέα τῆς ψυχολογικῆς ἐρευνας τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἀπὸ γενετικὴ σκοπιά, ἔχουν διαφωτίσει σημαντικὰ τὰ σχετικὰ θέματα¹⁶. Ἔτσι ἀμέσως μετὰ τὴ γέννηση ἔχουν ὑποβληθεῖ σὲ συστηματικὴ παρακολούθηση καὶ μελέτῃ οἱ ἀντιδράσεις βρεφῶν¹⁷, γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν ἐκεῖνες ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχουν κοινωνικὸ ἢ προκοινωνικὸ χαρακτήρα, ὥστε νὰ θεωρηθοῦν σὰν τὰ πρῶτα σημάδια συναισθηματικῆς ἐπικοινωνίας τοῦ νέου ἀνθρώπου μὲ τὸν ἄλλο. Παρατηρήσεις τοῦ εἵδους αὐτοῦ εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὲς γιὰ νὰ μελετηθοῦν ἡ ἐξέλιξη καὶ οἱ μορφές ποὺ ἐκδηλώνεται τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα. Θὰ μπορέσουν ἴσως νὰ ρίξουν περισσότερο φῶς σ' ἓνα πολυσυζητημένο πρόβλημα· ἂν δηλαδὴ οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ νεογέννητου ποὺ δείχνουν σημεῖα ἐπαφῆς μὲ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, χαμόγελα, ἡχοπραξίες κ.τ.δ., ὀφείλονται σὲ ἔμφυτες ἀντιδράσεις ποὺ δηλώνουν συμπάθεια, συναισθηματικὴ ἐπικοινωνία ἢ ἔχουν βιολογικὸ μόνον νόημα καὶ συνδέονται μὲ τὶς ἀνάγκες τοῦ ὄντος νὰ διατηρηθεῖ στὴ ζωὴ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ.

Σημάδια κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, πρωτόγονης ἀκόμα καὶ ὑποτυπώδους, ἀρχίζουν νὰ διαφαίνονται ἀπὸ τοὺς πρῶτους μῆνες μετὰ τὴ γέννηση. Ὁ Paul Guillaume σημειώνει ὀρισμένες ἀντιδράσεις τοῦ νεογέννητου, κάτι σὰν χαμό-

16. Πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία βλ.: Ph. Malrieu κ.δ., La formation de la personnalité. Στὸ: Traité de psychologie de l'enfant (ἐκδ. S. Gratiot - Alphonse, R. Zazzo), τόμ. 5, Paris, P.U.F., 1973.

17. Γιὰ τὴ διαχρονικὴ μελέτῃ τοῦ ψυχικοῦ βίου τὴν πρώτη ὠθησὴ ἔδωσαν τὰ ἡμερολόγια. Ἦδη ὁ Dietrich Tiedemann (τέλη 18ου αἰ.) κρατοῦσε παρατηρήσεις γιὰ τὸ παιδί του ἡμερολογιακῶς, ποὺ πολὺ ἀργότερα τὶς δημοσίευσε ὁ B. Pérez (L'enfant de trois à sept ans). Καὶ ὁ Darwin, καθὼς φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Taine (Ch. Bühler, δ.π., σ. 31), κατέγραφε παρατηρήσεις γιὰ τὸ γιό του. Τὸ βιβλίο ὅμως τοῦ Wilhelm Preyer, Die Seele des Kindes (1882), θεωρεῖται σταθμὸς γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς δυναμικῆς τῆς ψυχοβιολογικῆς διαδικασίας, ποὺ τὴ συστηματοποίησαν στὸ Ἀμβούργο ὁ William καὶ ἡ Clara Stern καὶ τὴ συνεχίζουν ὡς τὶς ἡμέρες μας τόσο ἄλλοι.

γελο, σὰν μιὰν ἀνῆσυχη τάση τοῦ νὰ στραφεῖ πρὸς τὸ πρόσωπο ποὺ βρίσκεται κοντά του κατὰ τὴν ἑνατὴ μὲ ἐνδέκατὴ ἡμέρα¹⁸. Ἀλλὰ, ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε, οἱ ἀντιδράσεις αὐτὲς δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὡς σημάδια μιᾶς πρώτης ἐπαφῆς μὲ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Εἶναι κινήσεις ἀσυντόνιστες καὶ ἀντανακλαστικά φαινόμενα ποὺ συνδέονται μὲ τὴ διατροφή, μὲ μεταβολὲς στὸ φῶς, μὲ μετακινήσεις ποὺ γίνονται στὸ παιδί ἀπὸ τὴ μητέρα ἢ ἄλλα πρόσωπα μὲ περισσότερη ἢ λιγότερη ἐπιδεξιότητα¹⁹.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καὶ οἱ παρατηρήσεις τῆς Charlotte Bühler καὶ τῆς σχολῆς της γιὰ τὰ πρῶτα δείγματα κοινωνικῆς ἐπαφῆς τοῦ ἀνθρώπου²⁰. Παρατηρεῖ λοιπὸν ἡ Bühler ὅτι τὸ παιδί στὴν ἡλικία τῶν τριῶν ἐβδομάδων στὸ ἄκουσμα τῆς ἀνθρώπινης φωνῆς δείχνει ἐπιθυμία νὰ θηλάσει καὶ κάνει ἀνάλογες κινήσεις. Τὸ δεύτερο μῆνα προσέχει τὴν παρουσία προσώπων ποὺ ἀσχολοῦνται μαζί του. Ὅταν φεύγουν κλαίει, ὅταν ἐπιστρέφουν ἡσυχάζει. Ἄλλοι ἐρευνητὲς ὑποστηρίζουν ὅτι μιὰ πρώτη στοιχειώδης ἐπικοινωνία μὲ τὸ περιβάλλον ἀρχίζει, ὅπως δείχνουν ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τοῦ βρέφους, τὸν τρίτο περίπτου μῆνα²¹. Ὁ Piaget ἐξάλλου διαπιστώνει στοιχεῖα μίμησης, δηλαδὴ ἐπικοινωνίας, πολὺ νωρὶς. Ἡδὴ στὸν πρῶτο μῆνα — καὶ στὸ δεύτερο ἀκόμα πιὸ καθαρά — διακρίνει στὸ βρέφος μιὰ προσπάθεια στὸ ἄκουσμα φθόγγων, π.χ., στὸ αα, νὰ τοὺς μιμηθεῖ. Στὸν τρίτο μῆνα τὸ παιδί, βλέποντας τὸν πατέρα του νὰ κινεῖ τὸ χέρι, μιμεῖται μὲ κινήσεις τοῦ κεφαλιοῦ²².

Καὶ τὸ χαμόγελο, ποὺ ἀποτελεῖ σαφὲς σημάδι ὅτι τὸ ἄτομο ἐπικοινωνεῖ συναισθηματικά μὲ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον, ἔχει τραβήξει ιδιαίτερα τὴν προσοχὴ τῆς ἔρευνας. Κατὰ τὸ René Spitz τὰ βρέφη χαμογελοῦν ἀνάμεσα στὸ δεύτερο καὶ τὸν ἕκτο μῆνα, ὅταν βλέπουν πρόσωπο, ἀκόμα καὶ εἰκόνα προσώπου, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ μπροστά, ὄχι προφίλ. Τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὸν ἴδιο τὸ Spitz, ἀποτελεῖ γιὰ τὸ βρέφος «σύνθημα», στὸ ὁποῖο ἀπαντᾷ μὲ χαμόγελο. Ὅταν τὸ σύνθημα αὐτὸ εἶναι τὸ πρόσωπο καὶ τὸ χαμόγελο τῆς

18. P. Guillaume, *L'imitation chez l'enfant*. Paris, Alcan, 1925.

19. Πρβλ. καὶ H. Wallon, *Les origines du caractère chez l'enfant*. Paris, P.U.F., 1949 (εἰδικότερα τὸ κεφ. «Les prémisses psychophysiologiques jusqu'à six mois», σ. 183 κ.ε.).

20. Ch. Bühler, *Soziologische und psychologische Studien über das erste Lebensjahr*. Jena, Fischer, 1927. - Τῆς ἴδιας, *Das Lebenslauf als psychologisches Prozess*. Göttingen, Verlag für Psychologie, 1959.

21. Πρβλ. καὶ H. Hetzer, B. Tudor - Hart, *Die frühesten Reaktionen auf die menschliche Stimme*. (Quellen und Studien zur Jugendkunde), 5 (1927), σ. 103-124.

22. J. Piaget, *La construction du réel chez l'enfant*. Paris, Delachaux et Niestlé S.A., 1937. - Τοῦ ἴδιου, *La formation des symboles chez l'enfant* (Imitation, jeu et représentation). Delachaux et Niestlé, 1945. - Τοῦ ἴδιου, *Dreams and imitation in childhood*. New York, W. W. Norton and Co. Inc., 1951.

μητέρας, ή απάντηση του βρέφους, τὸ χαμόγελο, συνδέεται με τὴν τροφή, τὴν προστασία, τὴν ἀσφάλεια πού του παρέχει ή παρουσία της²³.

Ὁ Wallon μιλεῖ γιὰ συ γ κ ι ν η σ ι α κ ὀ μ ι μ η τ ι σ μ ὀ, πού παρατηρεῖται στὰ πρῶτα στάδια τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὅταν ἀκόμα εἶναι ἀδιαφοροποιήτος²⁴. Αὐτὴ τὴν πρώτη συναισθηματικὴ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὸ νέο ἄνθρωπο καὶ τοὺς γύρω του ὁ Wallon τὴ θεωρεῖ ὡς τὸν πρόδρομο τῶν κατοπινῶν ιδεολογικῶν σχέσεων τόσο γιὰ τὰ ἄτομα ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀνθρωπότητα²⁵. Τὸ παιδὶ στὶς πρῶτες του ἐκδηλώσεις ἐνεργεῖ ἀδιαφοροποιήτα. Ἐνας ἀπὸ τοὺς πρῶτους σημαντικοὺς ἐρευνητὲς τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων τῆς ἐπικοινωνίας, ὁ Kurt Lewin, χρησιμοποιοῖ τὸν ὅρο strong Gestalt, πού τὸν ἔχει εἰσαγάγει ή ψυχολογία τῆς δομῆς. Με τὸν ὅρο αὐτὸ θέλει νὰ δηλώσει ὅτι ἐνῶ οἱ ἐνέργειες τοῦ ἐνηλίκου εἶναι διαφοροποιημένες, τὸ παιδὶ ἐνεργεῖ με ὅλο του τὸ εἶναι ὡς ἐνιαῖο δυναμικὸ σύστημα²⁶.

Μιὰ νεώτερη ἐρευνα Γάλλων ψυχολόγων παρέχει ἐπίσης ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὶς πρῶτες ἀντιδράσεις τοῦ βρέφους πού ἔχουν κοινωνικὸ χαρακτήρα. Πρόσεξαν ἰδιαίτερα τὶς ἀντιδράσεις τοῦ παιδιοῦ στὸ βλέμμα τοῦ ἐνηλίκου²⁷. Τέτοιες ἐκδηλώσεις, χαμόγελα, χαρές, φθόγγοι, ἀρχίζουν σύμφωνα με τὶς παρατηρήσεις τῶν ἐρευνητῶν αὐτῶν γύρω στὸν τρίτο με ἕκτο μῆνα. Ἀπὸ τὸν ἑβδομο μῆνα τὸ παιδὶ μπορεῖ κάπως νὰ διαφοροποιεῖ τὰ πρόσωπα. Γι' αὐτὸ ὅταν ἀντικρίζει πρόσωπα ἄγνωστα δὲ δείχνει σημεῖα ἐπαφῆς²⁸.

Ὅλες αὐτὲς οἱ παρατηρήσεις, σὰν δείγματα ἀπὸ τὶς πολλὲς πού θὰ μπορούσαμε νὰ προσκομίσουμε, ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι πολὺ νωρὶς παρουσιάζονται οἱ πρῶτες ἀντιδράσεις τοῦ ἀνθρώπου πού φαίνεται ὅτι δηλώνουν σημάδια κάποιας ψυχικῆς ἐπικοινωνίας με τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον. Δὲν ὑπάρ-

23. Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ πειράματα τοῦ Spitz σὲ βρέφη με παραγεμισμένες πάνινες κούκλες. Τὸ βρέφος βλέποντας τὴν κούκλα νὰ σκύβει πάνω του χαμογελᾷ (*R. Spitz and K. Wolf, The smiling response. (Genet. Psych. Monogr.), 1946* ('Ἡ παραπομπὴ ἀπὸ *Ch. Bühler, Psychologie im Leben unserer Zeit, σ. 186*). Ὁ Spitz, καθὼς καὶ οἱ *M. Mahler, D. W. Winnicott κ.π.ἄ.*, μελετοῦν τὴν ἐξελικτικὴ διαδικασία ἀπὸ ψυχαναλυτικὴ σκοπιά. Βλ. *R. Spitz, La première année de la vie de l'enfant. Paris, P.U.F., 1958. - Τοῦ Ἰδιου, De la naissance à la parole. Paris, P.U.F., 1968.*

24. *H. Wallon, Le rôle de l'«Autre» dans la conscience du «Moi». (The Egyptian Journ. of Psychol.) 1 (1946), σ. 5* (ή σελ. ἀπὸ ἀνάτυπο).

25. *H. Wallon, L'étude psychologique et sociologique de l'enfant. (Enfance) 3-4 (1959), σ. 297-308.*

26. *K. Lewin, A dynamic theory of personality. London, McGraw - Hill, 1935, σ. 206.*

27. Πρβλ. *Den. Josse κ.ἄ., Evolution de la communication entre l'enfant de 4 à 9 mois et un adulte. (Enfance) 3-4 (1973), σ. 175 κ.ἑ.*

28. Βλ. καὶ *A. Malrieu, ὁ.π., σ. 56.*

χει ὁμως ὁμοφωνία στὸν καθορισμὸ τοῦ χρόνου, γιατί ἡ ἐμφάνιση τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῶν, ὅπως καὶ ἡ ὅλη διαδικασία τῆς ἐξέλιξης, ἐξαρτῶνται κατὰ κύριο λόγο ἀπὸ τὴν ἀτομικὴ καταβολὴ τοῦ νεογέννητου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν πρώτων ἐμπειριῶν ποὺ τοῦ παρέχει τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον²⁹. Οὕτε μπορεῖ μὲ τὰ δεδομένα τῆς ἔρευνας νὰ δοθεῖ ἀπόκριση ποὺ νὰ μὴν ἐπιδέχεται ἀντιρρήσεις γιὰ τὸ ἔμφυτο ἢ τὸ ἐπίκτητο τοῦ κοινωνικοῦ συναισθήματος. Παρατηρήθηκε ὅτι ἓνα βρέφος ποὺ ἡ βρεφοκόμος του δὲν τοῦ χαμογελᾷ δὲν μπορεῖ κι' αὐτὸ νὰ χαμογελάσει³⁰. Πολὺ σωστὰ ὁμως διατυπώθηκε ἡ ἀντίρρηση ὅτι αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη ὅτι τὸ χαμόγελο εἶναι ἐπίκτητο. Εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πειράματα ποὺ ἔχουν γίνει σὲ πουλιά, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα ζῶα, ὅτι αὐτὰ χάνουν ὀρισμένα ἐνστικτα, ὅπως τὰ πουλιά τὴν ἱκανότητα νὰ κελαῖδου, ὅταν δὲν προσφέρονται οἱ κατάλληλες συνθῆκες γιὰ νὰ ἐκδηλωθοῦν³¹. Πάντως ὅσο πιὸ νωρὶς φανερώνονται ἐκδηλώσεις ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰν ἐνδείξεις συναισθηματικῆς ἐπικοινωνίας τοῦ βρέφους μὲ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ ἀσχολοῦνται μ' αὐτὸ τόσο περισσότερο πλησιάζομε στὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἔμφυτη ἀνάγκη. Ἀναμφισβήτητο πάντως εἶναι ὅτι ἡ πρώτη ἐπικοινωνία τοῦ βρέφους μὲ τὸν ἄλλο ξεκινᾷ ἀπὸ φυσιολογικὲς ἀνάγκες. Τὸ περιβάλλον καὶ εἰδικὰ ἡ μητέρα ἢ τὸ πρόσωπο ποὺ τὴν ἀναπληρώνει ἱκανοποιεῖ τίς φυσιολογικὲς ἀνάγκες τοῦ παιδιοῦ γιὰ τροφή, καθαριότητα κ.τ.δ. Γρήγορα ὁμως παράλληλα μὲ τὴν ἐπικοινωνία αὐτὴ ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ μιὰ ἐπαφὴ ποὺ ἔχει συναισθηματικὸ χαρακτήρα καὶ στηρίζεται στὴν ἀνθρώπινη ἀνταπόκριση. Ἡ πρώτη συναισθηματικὴ αὐτὴ ἐπαφὴ, κάτω ἀπὸ ὁμαλὲς συνθῆκες, γίνεται ἀνάμεσα στὴ μητέρα καὶ τὸ παιδί. Ἔτσι τὴν αἴσθηση τοῦ ἄ λ λ ο υ τὴν ἀποκτᾷ τὸ ἄτομο μέσα στὴν οἰκογένεια, ὅπου οἱ σχέσεις τῶν μελῶν τῆς ἔχουν ἐντονα συναισθηματικὸ χαρακτήρα. Μέσα στὴν οἰκογένεια τὸ παιδί μαθαίνει ἀργότερα νὰ διαστέλλει τὸ ἐ γ ὠ ἀπὸ τὸ σ ὺ. Ἡ ἔρευνα πάντως ἔχει δείξει ὅτι μολονότι ἡ ἐπαφὴ τοῦ παιδιοῦ μὲ τὸ περιβάλλον, περνώντας ἀπὸ διάφορες φάσεις, παίρνει διαφορετικὲς ὅλο καὶ πιὸ σύνθετες μορφές, ἐντούτοις ὡς τὸ 6ο μὲ 7ο περίπου ἔτος δὲν παύει νὰ εἶναι ἐγωκεντρικὴ, ὑποκειμενικὴ³². Ὁ ἐγωκεντρισμὸς αὐτὸς εἶναι ἐκδηλὸς καὶ στὸ λόγο. Μόνον ὅταν τὸ

29. Γιὰ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα νεώτερη βιβλιογραφία βλ. R. - M. Casabianca, Contribution à l'étude du développement social de l'enfant. (Bulletin de Psychologie) No spéc. (1968), σ. 1072 κ.έ.

30. Wayne Dennis, Scientific methods for the investigation of child development. Στὸν τόμο : Psychopathology of childhood (Hoch and Zubin, ἐκδ.), New York, Grune and Stratton, 1953.

31. Ch. Bühler, Psychologie im Leben unserer Zeit, σ. 181-182.

32. Ὁ Piaget, ποὺ μελέτησε τὸν ἐγωκεντρισμὸ καθὼς ἐκδηλώνεται στὰ παιδιὰ κατὰ τὰ πρώτα στάδια τῆς ἐξέλιξής του, παρατηρεῖ ὅτι ἡ περίοδος αὐτὴ, ποὺ εἶναι πολὺ προσηλωμένο

παιδί αρχίσει να φοιτά στο σχολείο αποκτά κοινωνικοποιημένο λόγο, χρησιμοποιεί δηλαδή την όμιλία για να επικοινωνήσει με τον άλλο· μόνον τότε σ υ ν ο μ ι λ ε ι.

Κατά την περίοδο που συμπίπτει με τη σχολική φοίτηση ή κοινωνικοποίηση της συμπεριφοράς μπαίνει σε μια φάση σημαντική. Το παιδί μαθαίνει να προσαρμόζει τη συμπεριφορά του στους κανόνες και τις απαιτήσεις της σχολικής ζωής. Συνηθίζει να ζει σ' ένα πλατύτερο και όχι τόσο οικείο περιβάλλον όσο είναι το οικογενειακό. Το σχολείο, μετά από την οικογένεια, είναι το δεύτερο κοινωνικό περιβάλλον, όπου το παιδί διαμορφώνεται και κοινωνικοποιείται. Στο σχολείο με το μηχανισμό της μίμησης, που είναι ιδιαίτερα σημαντικός για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και την αφομοίωση των πολιτιστικών αξιών, μαθαίνει να συνεργάζεται, να υποχωρεί, να θέτει στόχους, να άμιλλάται. Δημιουργεί σχέσεις με το περιβάλλον του περισσότερες και πιο ποικίλες, μετέχει σε ομάδες εργασίας και παιχνιδιού και παίρνει τη θέση του σ' αυτές ανάλογα με τις δυνατότητες, τις ικανότητες και το χαρακτήρα του³³. Αρχίζει πια να αναλαμβάνει ευθύνες, καθώς ζει σε μια κοινωνία που έχει κανόνες που πρέπει να σέβεται. Το παιδί σ' αυτή την ηλικία ενδιαφέρεται για την έντυπωση που προκαλεί. Προσέχει την κριτική. Το ευχαριστεί ο έπαινος, ή αναγνώριση. Μιμείται, δι,τι το ενδιαφέρει. Συγκρίνει τον εαυτό του, την οικογένειά του με τους άλλους. "Όλα αυτά δηλώνουν ότι πολύ νωρίς αρχίζει μια πλατύτερη συναλλαγή με το περιβάλλον.

Φανερό είναι ότι και ο ρόλος του σχολείου στην ανάπτυξη της κοινωνικότητας είναι πολύ σημαντικός. "Η σχολική ζωή συντελεί στην εκδήλωση αυτής της προθυμίας, της ανάγκης του παιδιού να αναπτύξει γόνιμη δραστηριότητα. Είναι η Bereitswilligkeit zu Leistung und Arbeit, που κατά την Bühler είναι ο σημαντικότερος ίσως παράγοντας για την κοινωνικοποίηση του ατόμου³⁴.

Στην εφηβική ηλικία επέρχονται στο άτομο μεγάλες και βαθύτερες αλλαγές. Ο εφηβος έχει πια μιαν αρκετά μεγάλη ακτίνα δραστηριότητας σαν μαθητής, σαν μαθητευόμενος ή και σαν εργαζόμενος. Ανακαλύπτει το βαθύτερο

στον εαυτό του, είναι εκείνη ακριβώς που τον γνωρίζει λιγότερο. Μόνον αργότερα, όταν ελευθερώνεται από τα έγώ του, μόνον τότε ανακαλύπτει τον εαυτό του σαν αντικείμενο άμεσας στά άλλα αντικείμενα, δηλαδή μέσα στο περιβάλλον. Βλ. J. Piaget, La construction du réel chez l'enfant. Neuchâtel - Paris, Delachaux et Niestlé, 1937.

33. "Ένας από τους πρωτοπόρους μελετητές της ψυχολογίας των ομάδων, ο C. H. Cooley (Human nature and the social order. New York, Scribner's, 1902), χαρακτηρίζει την ομάδα του παιχνιδιού, καθώς και την οικογένεια, σαν τις δύο πρωτογενείς ομάδες που αποτελούν τον πιο σημαντικό παράγοντα για την κοινωνικοποίηση του ατόμου.

34. Ch. Bühler, ό.π., σ. 320,

ἐαυτοῦ του, τὸν ψάχνει, τὸν κρίνει, τὸν διερευνᾷ. Ἀνακαλύπτει τὰ μυστικά τῆς διαιώνισης τοῦ εἶδους. Γνωρίζει καὶ οἰκειώνεται νέες πλευρὲς τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ· ἀποκτᾷ καινούργιες ποικιλόμορφες ἐμπειρίες μὲ τοὺς ἀνθρώπους, τὶς καταστάσεις, τὰ πράγματα, πού θὰ χαράξουν βαθιὰ ἀχνάρια στὴν κατοπινὴ του ζωὴ. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο συνειδητοποιεῖ ὅτι πρέπει νὰ παῖξει ἓνα ὑπεύθυνο ρόλο στὴν κοινωνία καὶ γι' αὐτὸ προβάλλει μπροστὰ του τὸ πρόβλημα τῆς ἐκλογῆς ἐπαγγέλματος. Οἱ δεσμοὶ μὲ τὸ παρελθόν, μὲ παλιούς συντρόφους τοῦ παιγνιδιοῦ, μὲ τὴν οἰκογένεια, χαλαρώνονται. Ὁ κύκλος τῶν ἐπαφῶν του εὐρύνεται ὅλο καὶ περισσότερο. Τὰ ἐνδιαφέροντά του πλαταίνουν καὶ παίρνουν γενικότερες προεκτάσεις, πνευματικές, κοινωνικές, πολιτικές, ὅταν κάτω ἀπὸ δυσμενεῖς κοινωνικο-οικονομικὲς συνθῆκες δὲν περιορίζονται σὲ στενοὺς καὶ ἄμεσους ὠφελιμιστικοὺς στόχους ἢ, τὸ ἀκόμα χειρότερο, σὲ ἀπάθεια καὶ ἀδιαφορία.

Ὁ ρόλος τῆς ἀγωγῆς εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸς καὶ σὲ προηγούμενες φάσεις τῆς ἐξέλιξης, ἀλλὰ καὶ στὴν περίοδο αὐτή, πού ἀποτελεῖ τὸν προθάλαμο ἀπὸ ὅπου θὰ περάσει ὁ νέος ἄνθρωπος γιὰ νὰ μπεῖ στὴν ἐνηλικίωση καὶ νὰ πάρει ὅλες τὶς εὐθύνες τοῦ σὰν ἄτομο καὶ σὰ μέλος τῆς μεγάλης ὁμάδας πού λέγεται κοινωνία.

Μολοντί, καθὼς εἶδαμε, ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ ἀνθρώπινο περιβάλλον εἶναι γιὰ τὸν ἄνθρωπο ἔμφυτη ἀνάγκη, ἡ κοινωνικοποίηση εἶναι στὴ βάση της θέμα κατάλληλης ἀγωγῆς μὲ τὸ γενικότερο νόημα τοῦ ὅρου. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κυβερνήσεων στὰ διάφορα κράτη νὰ παρέχεται στὴ νεότητα τὸ εἶδος τῆς ἀγωγῆς πού ταιριάζει στὸ κοινωνικὸ καὶ πολιτικὸ σύστημα τῆς χώρας. Ἀπὸ παρατηρήσεις καὶ ἀπὸ πειραματικὲς ἐρευνες πού ἔχουν γίνει σὲ μεγάλη κλίμακα στὸ ἐξωτερικὸ σὲ ὁμάδες - δείγματα, σχολικὲς καὶ ἄλλες, καθὼς καὶ σὲ χώρους ἐργασίας (ἐργοστάσια κ.τ.λ.), γιὰ νὰ διαπιστωθοῦν τὰ ἀποτελέσματα στὴ συμπεριφορὰ ἀνάλογα μὲ τὸν τρόπο πού ἀσκεῖται τὸ παιδαγωγικὸ λειτούργημα — καὶ ἡ διοίκηση ἀντιστοίχως — ἀπὸ τοὺς ὑπεύθυνους, ἔχουν συναχθεῖ πολὺ χρήσιμα καὶ διδακτικὰ συμπεράσματα. Ἡ αὐταρχικὴ ἀγωγή καὶ ἡ ἀντίστοιχη διοίκηση κάνει τὰ ἄτομα νὰ τηροῦν στάση παθητικὴ ἀπέναντι σὲς πληροφορίες πού τοὺς παρέχει τὸ περιβάλλον ἢ καὶ ἀντιδροῦν ἀναλόγως, ἐνεργὰ ἢ παθητικά. Ἀντίθετα οἱ δημοκρατικὲς μέθοδοι στὴ διαπαιδαγώγηση τῶν παιδιῶν — καὶ στὴ διοίκηση γενικότερα — τονώνουν τὴν πρωτοβουλία, εὐνοοῦν τὴ διαμόρφωση κριτικοῦ πνεύματος, κεντρίζουν τὶς δημιουργικὲς δυνάμεις καὶ συντελοῦν στὴν ἀνάπτυξη πνεύματος συνεργασίας καὶ ἀρμονικῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων. Ὁ K. Lewin καὶ οἱ συνεργάτες του R. Lippitt καὶ R. White μελέτησαν σὲ πειραματικὲς ὁμάδες τὸ ἐπίπεδο ἐπιθετικότητας ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν οἱ ὑπεύθυνοι ἐφάρμοζαν αὐταρχικὲς ἢ δημοκρατικὲς μεθόδους. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι σὲς ὁμάδες πού εἶχαν αὐταρχικὴ διοίκηση τὸ ἐπίπεδο ἐπιθετικότη-

τας τῶν παιδιῶν ἦταν κατὰ κανόνα ὑψηλό, πράγμα πού δέ συνέβαινε στίς ομάδες πού λειτουργοῦσαν μέ δημοκρατικές μεθόδους³⁵. Ἐρευνες κοινωνικοψυχολογικές γιά νά μελετηθεῖ ἡ δυναμική τῆς ομάδας καί ἡ ἐπίδραση τοῦ ψυχολογικοῦ περιβάλλοντος στή συμπεριφορὰ τῶν ἀτόμων ἀνάλογα μέ διάφορα κριτήρια — κοινωνικά, πολιτιστικά, οἰκονομικά, ἀνθρωπολογικά κτλ. κτλ. — ἔχουν γίνει σέ μεγάλη ἔκταση καί ἐργαστηριακῶς καί ἔξω ἀπό τὸ ἐργαστήριον, σέ σχολεῖα, σέ χώρους ἐργασίας, σέ συλλόγους καί σέ μεγαλύτερα σύνολα. Ἰδιαίτερη ἔκταση ἔχουν πάρει οἱ σχετικές ἔρευνες ἀπὸ τῆ δεκαετία τοῦ '30 καί ἰδίως ἀπὸ τὸ δεῦτερο παγκόσμιον πόλεμο³⁶.

Φανερό εἶναι ὅτι ἡ κοινωνικοποίηση καί ἡ καθόλου διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος συντελοῦνται βαθμιαίως. Ὁ ἄνθρωπος δέ γεννιέται οὔτε ἠθικός οὔτε ἀνῆθικος, οὔτε κοινωνικός οὔτε ἀντικοινωνικός. Τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα καί τὸ ἠθικὸ κριτήριον ἀναπτύσσονται μέ τὴν ἀνθρώπινη ἐπαφὴ καί μέ τίς ἀμοιβαῖες κοινωνικὲς ἐπιδράσεις. Πάντως χρειάζονται περαιτέρω ἔρευνες τοῦ προβλήματος τῆς κοινωνικοποίησης ὡς ψυχοβιολογικῆς διαδικασίας, ὥστε νά μελετηθοῦν πληρέστερα οἱ ἀντιδράσεις τοῦ νέου ἀνθρώπου πού ἀποτελοῦν τὸ ὑπόβαθρο γιά νά ἀναπτυχθοῦν ἀργότερα πάνω στίς πρῶτες κοινωνικὲς ἐμπειρίες βαθύτερα κοινωνικά συναισθήματα, ὅπως ἡ συμπάθεια, ὁ ἄλτρουισμός, ἡ φιλία, ἡ ἀλληλεγγύη, τὸ συνεργατικὸ πνεῦμα, πού τόσο εὐνοοῦν τὴν ἀρμονικὴ συναλλαγὴ μέ πνεῦμα ἀμοιβαιότητος.

4. Τὸ πολυδιάστατο τῆς μελέτης τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικοποίησης

Τὰ προβλήματα τῆς ἐπικοινωνίας ὑποβάλλονται σέ μελέτη ἀπὸ πολλὲς πλευρὲς καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴν κοινωνική, τὴν ψυχολογική, τὴν παιδαγωγική,

35. Βλ. *K. Lewin, R. Lippitt, R. K. White*, Pattern of aggressive behavior in experimentally created «social climates». (Journal of Social Psychology) 10 (1939), σ. 271-299. - *R. Lippitt*, Field theory and experiment in social psychology: Autocratic and democratic group atmospheres. (American Journal of Sociology) 45 (1939), σ. 26-49. - *K. Lewin*, Field theory in social science (ed. by *Dorwin Cartwright*). New York - London [1951]. Πρβλ. εἰδικότερα τὸ κεφ. IX, «Frontiers in group dynamics».

36. Ἡ πρὸ σημαντικὴ προσπάθεια σέ χώρους ἐργασίας καί γιά τὴν ἔκτασή της σέ στόχους καί χρόνον καί γιά τὸν πλοῦτον τῶν πορισμάτων εἶναι ἡ μεγάλη ἔρευνα τοῦ *Elton Mayo* (καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Harvard) καί συνεργατῶν του στὸ ἐργοστάσιον *Hawthorne* τῆς *Western Electric Company* καί τὸ προσωπικὸ της. Βλ. *F. J. Roethlisberger, W. J. Dickson*, Management and the worker. Cambridge, Harvard University Press, 1939. - *Elton Mayo*, The social problems of an industrial civilization. London, Routledge and Kegan Paul Ltd, 1949 (1η ἐκδ.), 1962 (4η).

ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες ἐπιστῆμες: τὴν κοινωνιολογία, τὴν ψυχολογία, τὴν παιδαγωγική.

Ἡ κοινωνιολογία, ποὺ μελετᾷ τὴ διαγωγή τῶν ἀτόμων μέσα στὰ πλαίσια τῶν θεσμῶν, ἐφαρμόζοντας τοὺς θεμελιώδεις νόμους τῆς κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς, ἀναγνωρίζει ὅτι γιὰ νὰ μελετηθοῦν τὰ φαινόμενα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψην καὶ ὁ προσωπικός, δηλαδὴ ὁ ψυχολογικός παράγοντας.

Καὶ ἡ ψυχολογία, ἐρευνώντας τὸν ψυχικὸ βίον, καθὼς ἐκδηλώνεται στὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀτόμου, δὲν μπορεῖ νὰ παραγνωρίζει τίς ἐπιδράσεις ποὺ ἀσχεῖ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος καὶ στοὺς προσανατολισμούς της. Ἔτσι δημιουργήθηκε σὰν ἰδιαίτερος ψυχολογικὸς κλάδος ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία, ποὺ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ μέσα στὸ κοινωνικὸ πεδίο, ὅπου ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους σὰν μέλη μικρότερων καὶ μεγαλύτερων ὁμάδων ἀσκοῦνται ἀμοιβαῖες καὶ παλινδρομικὲς ἐπιδράσεις. Ἡ κοινωνικὴ ψυχολογία μελετᾷ τὴ δυναμικὴ πλευρὰ τῶν ἀνθρώπων, δηλαδὴ τὴ συμπεριφορὰ τους στοὺς πύθ διαφορετικούς τομεῖς: στὴν οἰκογένεια, στὸ σχολεῖο, σὲ εὐρύτερα κοινωνικά πλαίσια, ὅπως εἶναι ἡ ἐργασία, ἡ συλλογικὴ δραστηριότητα, ἡ πολιτικὴ, οἱ δημόσιες γενικὰ σχέσεις καὶ οἱ διεθνεῖς ἐπαφές.

Τέλος ἡ παιδαγωγικὴ χρησιμοποιεῖ τὰ πορίσματα τῆς ψυχολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης γιὰ νὰ ἐφοδιάσει τὸ νέο ἄνθρωπο μὲ τὰ πνευματικά καὶ τὰ ψυχικά προσόντα ποὺ θὰ τὸν κάνουν ἱκανὸ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κοινωνία καὶ νὰ ἀναπτύξει δραστηριότητα ὠφέλιμη γιὰ τὸν ἴδιο καὶ γιὰ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἀλλὰ ἡ παιδαγωγικὴ, μολονότι κύριο μέλημά της ἔχει, ὅπως καὶ ὁ ὅρος τὸ δηλώνει, τὴν ἀγωγή τοῦ παιδιοῦ, δηλαδὴ τὴν κοινωνικοποίησή του, ἐνδιαφέρεται καὶ πρέπει νὰ ἐνδιαφέρεται καὶ γιὰ τὴν ἐξωσχολικὴ καὶ γιὰ τὴ μετασχολικὴ ζωή. Ἔτσι μελετᾷ καὶ τὰ μορφωτικά καὶ τὰ καθόλου παιδευτικά προβλήματα ποὺ ἀναφέρονται στοὺς ἐνηλίκους. Τὰ προβλήματα αὐτά — μετασχολικὴ παιδεία, ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση καὶ μετεκπαίδευση, ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς καὶ ἀναπροσανατολισμὸς, συνεχὴς ἐκπαίδευση κ.τ.δ. — μὲ τὴν ἀλματώδη ἐξέλιξη τῆς τεχνολογίας καὶ μὲ τίς πολιτιστικές, κοινωνικὲς καὶ ταξικὲς ἀνακατατάξεις τοῦ καιροῦ μας παίρνουν ἰδιαίτερη σημασία.

Ὅταν ἡ παιδεία γίνεται κτῆμα τῶν πλατύτερων στρωμάτων τοῦ λαοῦ καὶ ὅταν παρακολουθεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν ἐπαγγελματικὴ καὶ τὴν ἄλλη του ζωή, διευκολύνει τὴν ἐπικοινωνία καὶ τὴν ἀμοιβαία συνεννόηση τῶν ἀνθρώπων, ἐξανθρωπίζει τὴν ἐργασία καὶ δημιουργεῖ ἐλεύθερους καὶ ὑπεύθυνους πολῖτες. Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ψυχολογία, ἡ κοινωνιολογία, ἡ παιδαγωγικὴ καὶ ἀκόμα ἡ βιολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ οἰκολογία, ἡ ὑγιεινὴ, ἐρευνοῦν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ περιβάλλον του στὴν ἀλληλεξάρτηση καὶ τίς ἀμφί-

δρομες ἐπιδράσεις τους. Ἀναζητοῦν τὰ βαθύτερα κίνητρα καὶ τοὺς μηχανισμοὺς τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου, τοὺς παράγοντες ποὺ ἐπηρεάζουν τὶς ἀντιδράσεις του καὶ ἐρευνοῦν τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπιδροῦν ἀνασταλτικὰ καὶ ἐκείνες ποὺ εὐνοοῦν τὴν κοινωνικὴ προσαρμογὴ.

Μεγάλῃ ἔκταση ἔχουν πάρει οἱ σχετικὲς ἔρευνες ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο ἐξαιτίας τῶν ραγδαίων τεχνολογικῶν ἐξελίξεων καὶ τῶν μεγάλων κοινωνικο-οικονομικῶν καὶ πολιτικῶν προβλημάτων τοῦ καιροῦ μας. Τελικὸς σκοπὸς τῶν ἐρευνῶν αὐτῶν εἶναι ὁ «ἐξάνθρωπισμός» τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς καὶ ἡ δημιουργία ἐνὸς καλύτερου κόσμου.